

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

122:2 • 2002

Skapandet av Svensken – ett projekt för nykterhetsrörelsen

Samuel Edquist, *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879-1918*, Diss, Studia Historica Upsaliensia 200, Uppsala 2001. 343 s.

Godtemplarrörelsen (IOGT) blev, när denna amerikanska organisation startade sin verksamhet i Sverige 1879, den första absolutistiska organisationen i landet. Den växte även till den ojämförligt största och antalet anslutna kulminerade kring 1910 med över 200 000. Arbetarklass och lägre medelklass utgjorde huvuddelen av medlemmarna, av vilka många även var politiskt engagerade liberaler och socialdemokrater. Det finns därför skäl att anta, menar Samuel Edquist, att godtemplarrörelsen hade en stor betydelse för att främja bestämda ideologiska föreställningar inom arbetar- och medelklass, och att den demokratiska, nationella ideologi som blev det officiella Sveriges efter 1920 hade en föregångare i godtemplarrörelsens idévärld kring 1900. Decennierna kring sekelskiftet brukar samtidigt betecknas som en tid präglad av nationalistiska strömningar. Avhandlingens huvudsyfte är därför att studera vilken roll godtemplarrörelsen spelade i skapandet och spridandet av dessa nationella idéer i Sverige.

Teoretiskt utgår avhandlingen från en historiematerialistisk uppfattning som direkt kopplar samman nationalism och kapitalism. Begreppet nationalism avser här *en ideologi om specifikt nationella egenskaper och värden* och bör beskrivas som ett underliggande system av värderingar vilket - i sina mest extrema former - kan formuleras som en väl utarbetad, tydlig politisk doktrin, men som till stor del fungerar som en förmedveten eller omedveten ideologi, något som tas för givet, som anses vara sunt förnuft och naturligt. En viktig poäng med denna breda definition är, att den rymmer hela spektret från extrema nationalistiska yttringar till vad många snarast skulle tendera att kalla patriotism eller kanske "svenska traditioner".

Samuel Edquist anknyter vidare till Antonio Gramscis hegemonibegrepp för att förklara nationalismens övergripande ideologiska betydelse, och till Frederic Jamesons schema i tre nivåer för analys av kulturella uttryck, för att illustrera hur nationalismen, trots att den använts i mycket skilda kontexter och syften, ändå kan tolkas som ett kulturellt uttryck för kapitalismen. Den teoretiska diskussionen utmynnar i den övergripande frågeställningen: Hur bör de nationella ideologier som spreds genom godtemplarrörelsen relateras till kampen om hegemoni i Sverige fram till författningsreformerna efter första världskriget? Under denna huvudfråga återfinns delfrågor som exempelvis: Vilket Sverige var det godtemplarna idealiserade? Kan man hävda att IOGT bidrog till att skapa gemensamma ideologiska begreppsramar mellan liberaler och socialdemokrater exem-

pelvis i form av nationalism? Kan nationalismen betraktas som en entydigt borgerlig ideologi (d v s all nationalism innebär inkorporering i en borgerlig hegemoni)? Eller bör den betraktas som en i sig politiskt neutral ideologi, vilken kan användas som redskap av en social rörelse som exempelvis önskar störta det kapitalistiska samhället (d v s kan den fungera mothegemoniskt)?

I undersökningen utreds översiktligt de politiska konflikterna kring nationalismen och de principiella diskussioner som fördes om denna både inom IOGT och i samtidens politiska liv. Här behandlas några av de mest vardagliga sätten att använda nationalistiska idéer inom rörelsen, hur man anknöt till dem i nykterhetsfrågan, förhöll sig till nationella symboler och ritualer som flaggan och nationalsången, och hur man deltog i konstruktionen av Sverige som en geografisk och etnisk enhet skild från andra nationer. För både liberala och socialdemokratiska godtemplare var det positiva värdet av det nationella mer eller mindre självklart och principiella motståndare mot nationstänkandet var ytterst få. Nationen blev ett ideal höjt över politiska skillnader, och nationella symboler och ritualer betraktades i det vardagliga arbetet inom rörelsen som ett gott kulturarv man tillägnade sig och förde vidare.

Vilken historiesyn var det då som dominerade och hur förhöll sig denna till andra grupper i samtiden? Slutsatsen blir att godtemplarna i mycket få fall slet sig loss från en i grunden nationell begreppsram i synen på historien. Dock ersattes den traditionella historienationalismen successivt av en mera kulturhistoriskt inriktad nationalism. Det blev folkets kamp mot herrarna i historien som betonades inom IOGT, en tendens som kunde stödjas både av liberaler och socialdemokrater på vänsterkanten.

Undersökningen behandlar vidare hur IOGT såg på framtiden och beskrev ett framtida, förbättrat och förädlad Sverige och hur man skapade egna traditioner inom rörelsen. Idealiserandet av det egna kulturarbetet fanns redan från början men mot slutet av undersökningsperioden blev det vanligt att tala om studiecirklarna och folkrörelserna som specifikt svenska företeelser. Godtemplarna ansåg att samhället man var på väg att skapa var en frukt av folket. Man definierade den egna rörelsen som folklig, en folkets rörelse, en folkrörelse. Folklighetsretoriken var dock mycket vag i politisk mening, och kunde därför anammats av både liberaler och socialdemokrater inom IOGT. "Arbetarklassen" fick efter hand vika för "folket" även i SAP:s officiella språkbruk och folklighetsretoriken fungerade därför, fastslås i avhandlingen, integrerande för en borgerlig hegemonisk ideologi, avpassad för ett parlamentariskt demokratiskt Sverige byggt på klassarbete.

Den största delen av avhandlingen (kapitel fem) ägnas åt rumsliga föreställningar kring nationalismen. De flesta nationalistiska ideologier har lagt stor vikt vid det agrara samhället och vid naturen, och detta utgjorde viktiga ingredienser även i godtemplarnas nationsskapande projekt. Man kan, menar Samuel Edquist, hävda att nationen var en del i en tankefigur som bör uttryckas som en långtan

efter den föregivet organiska gemenskapen i det traditionella samhället. Det fanns en upplevelse av att en förlust ägt rum och en strävan att kompensera denna. Natur-, och hembygdsromantiken var viktiga utslag av denna ursprungs- och gemensamhetslängtan, och mellan dessa och nationstänkandet fanns så nära kopplingar att det i praktiken är omöjligt att skilja dem åt.

Dragningen till det naturliga och ursprungliga yttrade sig inom IOGT som intresse för folklöre, för folkdräkter, litteratur på dialekt, sägner, folkmusik och hembygdsvård. Strävan efter ett liv i samklang med naturen ledde till organiserat friluftsliv med vandringar och utflykter i det gröna, och till en skötsamhets-, renlevnads- och hälsokult som i sin tur yttrade sig genom bland annat idrott, folklekar och folkdans, vegetarianism, vaccinationsmotstånd och djurskydd. Här kan naturligtvis även infogas själva nykterhetstanken, liksom den negativa attityden mot tobaken.

Godtemplarna hade starka förhoppningar om ett nytt och bättre Sverige, där nykterhet och folkbildning rådde - här fanns således en utvecklingsoptimism. Men den tydliga strävan att poängtera det ursprungliga och leva ett liv i samklang med naturen, ledde till att den civilisationskritiska sidan ändå kom att dominera mycket starkt inom IOGT. Godtemplarna fick en avgörande roll i den kulturnationalistiska våg som sköljde över Sverige och utvecklade 1890-talets romantiska kulturströmning till en massrörelse med den organiserade bildningsverksamheten som ett redskap. Inom IOGT formades alternativa bildnings- och nöjesverksamheter som skulle förena sundhet och nationellt identitetsskapande och bevarandet av kulturarvet. Även om detta inte var lika tydligt inom arbetarrörelsen och ABF, torde ändå många socialdemokrater ha deltagit i detta kulturnationalistiskt inriktade bildningsprojekt genom sitt engagemang i godtemplarrörelsen, vilket fungerade integrerande.

Sammanfattningsvis konstaterar Samuel Edquist att nationalismen inom IOGT på *historisk hämdnivå* riktades mot rusdryckerna och den politiska höger som ansågs understödja rusdryckshanteringen och motarbeta de rösträttsreformer godtemplarna eftersträvade. På *en ideologisk nivå eller klassnivå* uttryckte nationalismen intressen för en klassallians mellan medelklass och arbetarklass, bland annat genom den ständigt närvarande folkdiskursen. På en formellt ideologisk nivå var nationalismen inom IOGT som all annan nationalism, ett arv från idébrytningar som skett under övergången från feodalism och kapitalism. Den uttryckte därför en "kapitalistisk anda" som innebar att klassmässiga skiktningar fick vika för den nationella gemenskapen. Genom att den skapade gemensamma ideologiska referensramar hos socialdemokrater och liberaler, fungerade den hegemoniskt och bidrog till att reproducera en borgerlig hegemoni.

Slutligen kommenteras frågan om huruvida den nationalism som fanns inom den tidiga godtemplarrörelsen har blivit bestående, dvs vad IOGT i ett längre perspektiv betytt för att göra svenskarna svenskare. Det är uppenbart att rörel-

sens ideologiska inflytande har varit mycket stort, eftersom det funnits så många organiserade nykterister bland socialdemokratiska och liberala ledare. Riksdagsmän, kommunalpolitiker, fackföreningsmän, folkbildare och tidningsredaktörer har tillsammans bidragit till att föra ut och vidmakthålla de bärande idéerna inom bredare skikt. En viktig förklaring till att godtemplarnas nationalism blivit en del av en svensk identitet är också att rörelsen betraktade de nationalistiska idéerna som ett led i *kulturen* och *bildningen*, höjt över de politiska skrankorna. Därför, konstaterar Samuel Edquist, är mycket av det som var centralt i godtemplarnationalismen runt sekelskiftet 1900 fortfarande viktiga beståndsdelar i föreställningarna om det svenska.

Material- och metodfrågor

I avhandlingen fastslås med eftertryck att syftet varit att söka komma åt den nationalistiska ideologins yttringar inom godtemplarrörelsen som *helhet*. Att försöka spegla en massrörelses syn på ett visst fenomen är förvisso ingen lätt uppgift. Källmaterial råder dock ingen brist på, för den som vill studera nykterhetsrörelsen i början av 1900-talet. Tvärtom! Den enorma mängden handlingar, tryck och stenciler att hitta det för uppgiften väsentliga i, illustrerar på ett för forskaren ytterst konkret sätt både den moderna tryckteknikens och postväsendets betydelse för godtemplarrörelsens verksamhet, liksom organisationens ambitioner att dokumentera allt som skedde här i form av exempelvis protokoll och statistik.

Metodmässigt består den empiriska undersökningen här av två komponenter. Den viktigaste utgörs av en kvalitativt inriktad idéanalys, som baseras på en genomgång av innehållet i rörelsens centralt utgivna press från den aktuella perioden. De olika nationella diskurserna urskiljs, diskuteras och belyses med typiska exempel. Denna analys har sedan kompletterats med en kvantitativt inriktad studie av diktaterialet i samma tidningar. Undersökningen bygger således uteslutande på tryckt källmaterial, producerat centralt inom rörelsen. En viktig fråga blir då naturligtvis, hur mycket detta kan säga oss om en rörelse där huvuddelen av arbetet ändå försiggick ute i de lokala föreningarna. De medlemmar som skrev i den centrala pressen var därtill ytterst få och till majoriteten yrkesmässigt verkssamma journalister, skribenter och författare.

I avhandlingens metodkapitel fastslås att samtliga centralt utgivna publikationer (för vuxna) ingått i analysen. Totalt handlar det om nio tidskrifter. En granskning av hänvisningarna visar dock att det stora flertalet i praktiken går till två av dessa, nämligen *Reformatorn*, som var rörelsens huvudorgan från 1887 och *Unga Tankar*, som var ungdomsförbundets organ från 1906. Ansluter vi oss idag till en frivilligorganisation, ingår som regel en prenumeration på huvudorganet i medlemsavgiften. Jag vill understryka att så inte var fallet inom IOGT, där medlemmarna tvingades teckna separata prenumerationer om de ville läsa huvudorganet. Få gjorde det, vilket sågs som ett stort problem av ordensledningen. Det finns så-

ledes skäl att anta att det var ganska få medlemmar som läste tidningarna, vilket innebar att budskapet kanske inte alltid trängde ned till gräsrotterna på det sätt som de centrala funktionärerna önskade. Det går heller aldrig att veta vad som verkligen slog an hos läsarna av tidningarnas innehåll. Samuel Edquist kan med andra ord aldrig vara helt säker på hur medlemmarna lokalt uppfattade detta, vad de läste, tog till sig och hur mycket det påverkade den lokala verksamheten.

Vidare ifrågasätter jag om *Unga Tankar* verkligen skulle ha givits en så stor tyngd i undersökningen. Ungdomsförbundet SGU må kanske vara den mest spännande delen av rörelsen för en forskare nu i efterhand att studera. Här framlades de radikalaste idéerna och inte sällan var man på kollisionkurs med de äldre. Men SGU:arna var ytterst få. År 1909 (d v s vid den tid då IOGT generellt sett var som störst) var antalet medlemmar knappt 5 000. Ungdomsförbundet blev aldrig någon massrörelse, utan kan beskrivas som en elitorganisation med få lokala föreningar. Hur stort det ideologiska inflytandet var inom rörelsen som helhet, kan därför diskuteras.

Sammantaget leder valet av källmaterial till, att redovisningen i Samuel Edquists avhandling lite tillspetsat riskerar att framstå som ett fåtal centralt placerade förlags- och tidningsredaktörers syn på nationalismen, snarare än hela denna komplexa rörelses. Det är också svårt för läsaren att bedöma, om de exempel som används för att belysa en viss ståndpunkt verkligen är representativa uttryck för en tydlig ideologisk hållning i tidningarna. I sökandet efter illustrativa exempel i en så ofantlig mängd text som det här är fråga om, finns alltid risken att forskaren omedvetet ser sådant bäst som bekräftar de egna förföreställningarna, och kanske inte lika lätt ser sådant som strider emot dessa. Tidskriften *Bokstugan* har knappast utnyttjats alls i den kvalitativa analysen, vilket är synd med tanke på avhandlingens målsättning att studera den ideologiska integrationen mellan arbetar- och nykterhetsrörelse. Tidskriften riktade sig till bildningsverksamheten både inom IOGT och ABF, men det får läsaren inte ens veta. Det synes också lite märkligt att den mest litterärt inriktade och även ojämförligt mest lästa publikationen inom rörelsen, jultidningen *Vid julbrasan*, helt valts bort vid den kvantitativa undersökningen av diktaterialet i pressen.

Slutligen vill jag något beröra de speciella metodproblem som följer med användandet av just skönlitterära texter i en undersökning som denna. För att en text ska kunna sägas tillhöra en viss litterär genre krävs att texten uppfyller vissa inomlitterära krav vad gäller form och innehåll. Litteraturvetare kallar detta *genreförväntan*. Det betyder i sin tur att dikterna i nykterhetspressen inte bara kan betraktas som ett resultat av synen på nationen utan även måste ses som en anpassning till de normer som hörde samman med det sena 1800-talets lyrik-skrivande. I vilken mån detta faktum påverkar resultatet av den kvantitativa undersökningen är svårt att säga, men det är viktigt att understryka att dikternen inte bara kan placeras in i ett politiskt tidssammanhang, utan alltid också *måste*

ses i ett litteraturhistoriskt sammanhang. Jag saknar ett resonemang kring detta hos Samuel Edquist och tycker över huvud taget att den kvantitativa undersökningen utnyttjas väldigt lite i analysen med tanke på det enorma arbete som den ändå representerar.

Männens projekt?

De yngre barnen ingår över huvud taget inte i denna undersökning. Någon motivering till det ger Samuel Edquist egentligen aldrig, mera än att mängden källmaterial varit omfattande nog att studera ändå. Så mycket som en tredjedel av godtemplarrörelsens medlemmar var dock barn. Med den deklarerade ambitionen att studera *hela* rörelsen synes det anmärkningsvärt att dessa lämnats utanför. Motståndet mot att dra in de yngre i folkrörelsernas verksamhet var fortfarande stort vid sekelskiftet 1900. Rörelsen fick därför gå försiktigt fram bland barnen. Många ledare var därtill lärare och kunde få problem med sina arbetsgivare om de uttryckte sig alltför radikalt i ungdomslogen. Det finns därför skäl att anta, att ett studium av barntidningarna skulle ha visat på en motvikt till den radikalitet som exempelvis SGU:s *Unga Tankar* ger uttryck för, och kanske därigenom något kunde ha förändrat bilden av rörelsens nationalism.

Någon barnverksamhet av större omfattning växte inte fram inom arbetarrörelsen förrän på 1930-talet. Var återfinner vi då arbetarrörelsens barn dessförinnan? – Jo, just inom IOGT:s ungdomsorganisation! Det var här de yngre lärde sig hålla möten, skriva protokoll, föra räkenskaper, argumentera för sina ståndpunkter och andra färdigheter som var väsentliga för ett framtida politiskt eller fackligt engagemang. Godtemplarnas barnverksamhet blev i praktiken även arbetarrörelsens, ett faktum som måste betecknas som ytterst intressant just i diskussionen om ideologisk integration och reproduktion av en borgerlig hegemoni, och det är ytterligare en anledning till att också barnverksamheten borde ha belysts i avhandlingen.

Det faktum att många lärare fanns inom rörelsen aktualiserar dessutom en annan viktig sak i sammanhanget, nämligen att de hade andra möjligheter än sitt godtemplarengagemang att fungera som förmedlande länkar i ett nationsskapande projekt. *Läsebok för folkskolan* betecknar Samuel Edquist själv som det viktigaste redskapet för spridningen av den nationella ideologin vid sidan av godtemplarrörelsen. Men även den nya läroplan för folkskolan som kom 1900 gav uttryck för idéer som i vissa avseenden överensstämde med godtemplarnas nationsskapande projekt. Jag har också nämnt att många av författarna till texterna i rörelsepressen var yrkesmässigt verksamma skribenter, och de uttryckte sina idéer i många andra sammanhang än godtemplarrörelsens och arbetarrörelsens. En titt i det biografiska uppslagsverket *Våra folkrörelser 1* (1936) bekräftar att många godtemplare var ”mångsysslare” i föreningslivet, vilket gör det svårt att säga hur mycket just engagemanget inom IOGT betydde i det här sammanhanget.

Kvinnorna utgjorde nära hälften av medlemmarna inom IOGT, och även om tidigare forskning kunnat slå fast att deras positioner framstår som svaga, så är det inte ointressant hur de resonerade och huruvida deras syn på nationalismen skilde sig ifrån de liberala och socialdemokratiska männens. Det får läsaren dock inte veta. Frågan om hur rörelsen förhöll sig till nationalismen diskuteras endast utifrån ett klassperspektiv. Begreppet kön tas bara upp i bemärkelsen hur godtemplarna såg på könsrelationerna och hur de definierade manligt och kvinnligt. Svaret på den frågan ges utifrån den manliga normens perspektiv.

Jag menar att det skulle ha varit relevant att titta på om det fanns någon skillnad mellan mäns och kvinnors inställning ifråga om alla de nationella diskurser som berörs i avhandlingen. Frågan är intressant bland annat med tanke på kvinnornas låga andel som skribenter i pressen och deras låga engagemang i bildningsarbetet - ett mönster som för övrigt gick igen även inom arbetarrörelsen. Säger detta i sig något om kvinnornas inställning, som grupp, till hela detta nationsskapande projekt? Kände de sig inte lockade av att bilda sig eller skriva i enlighet med de normer som härskade bland de manliga redaktörerna inom nykterhetspressen och bland organisatörerna av bildningsarbetet? För visst fanns godtemplarkvinnor som både ville och kunde offentliggöra sina ståndpunkter, även om de inte var så många eller speciellt flitiga skribenter just i *rörelsens* tidningar.

Den historiskt inriktade folkrörelseforskningen har nu kommit så långt när det gäller könsproblematisering, att det snart framstår som lika märkligt att skriva en hel avhandling utan att över huvud taget beröra detta eller anknyta till den forskning som finns, som det vore att skriva en avhandling utan att problematisera klassbegreppet. Trots att avhandlingen uppvisar en mycket omfattande hänvisning till annan forskning, så måste konstateras att den är *kliniskt befriad* från hänvisningar till sådan litteratur som berör folkrörelsernas verksamhet ur ett könsproblematiserande perspektiv. Genom det totala förnekande av könsperspektivets betydelse för möjligheterna att ge en rättvis bild av hela det problemkomplex som avhandlingen vill belysa, sällar sig Samuel Edquist därmed i viss mån till den "traditionella" folkrörelseforskning som han kritiserar i sin inledande forskningsöversikt. Jag kan i det avseendet även se likheter med den historik som utgavs av godtemplarna själva och som nästan uteslutande fokuserat på männens insatser, medan både kvinnor och barn lämnats utanför. Hela detta nationellt, identitetsskapande projekt med godtemplarrörelsen som förmedlande länk framstår på ett outtalat sätt som ett i stort sett uteslutande manligt projekt. Det kanske det var. Men då hade författaren kunnat lyfta upp detta på bordet och föra en ordentlig diskussion om det.

Sammanfattning

För att summera mina intryck och åsikter om denna avhandling måste jag ändå konstatera att det varit en rolig och givande läsning. Det är uppenbart att den

utgör resultatet av en mycket omfattande och noggrant genomförd empirisk undersökning vilken vilar på en teoretisk grund som i det stora hela verkar fungera bra. Trots att frågeställningarna är komplexa och källmaterialet mycket omfattande och bitvis svårstrukturerat, har författaren lyckats ge undersökningen en tydlig och logisk struktur - även om det finns en del upprepningar och även om jag kanske skulle ha föredragit att det långa kapitel fem delats upp i mindre enheter. Samuel Edquist har heller inte varit rädd för att våga dra tydliga slutsatser, vilket är en styrka. Det råder ingen tvekan om att han på ett avgörande sätt bidragit till att öka kunskaperna om de svenska folkrörelsernas - och då främst nykterhetsrörelsens betydelse i skapandet av en modern, svensk nationell identitet. Inte minst viktigt tycker jag här är, hur han lyckats visa på att det fanns en såpass kraftig civilisationskritik inom IOGT. Avhandlingen illustrerar också utomordentligt väl hur nära sambanden verkligen var mellan nykterhets- och arbetarrörelsen. Även om det kanske varit något vi delvis vetat redan tidigare, torde denna avhandling understryka detta faktum ytterligare.

Trots en del funderingar kring valet av källmaterial och metod är jag inte säker på att ett annat tillvägagångssätt skulle ha förändrat resultaten på något radikalt sätt. Vad jag efterlyst är kanske snarare en större beredvillighet hos författaren att verkligen redovisa och argumentera för sitt val av metod och också våga diskutera riskerna med den. Jag saknar också könsperspektivet och en diskussion om barnens roll i detta nationsskapande projekt, där jag menar att avhandlingen hade kunnat tillföras väsentliga dimensioner om detta beaktats och verkligen tagits upp till diskussion.

Kerstin Rydbeck*

* Fakultetsopponent